



СЕРГІЙ ТАРАНЕЦЬ (Київ)

ІСТОРИКО-АРХЕОГРАФІЧНІ Й ЕТНОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СТАРООБРЯДСТВА УКРАЇНИ В 1998–2017 рр.: ЗАВДАННЯ, МЕТОДИКА, РЕЗУЛЬТАТИ

Музей історії та культури старообрядства* України проводить регулярні історико-археографічні та етнографічні експедиції з 1998 р., хоча виїзди «в поле» було започатковано ще 1994 р., коли автор цього повідомлення навчався на третьому курсі історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Саме тоді прийшло зацікавлення краєзнавчою проблематикою, історією старообрядських монастирів, що існували раніше у с. Куренівка Чечельницького р-ну Вінницької обл. Потім дослідник звернувся до проблематики російської національної культури в Україні у цілому. Особливість проведеної роботи полягала в тому, що її виконала практично одна людина, без залучення коштів із державного бюджету та грантів, охопивши значну частину території нашої країни.

Виконувана в університеті курсова робота вимагала залучення нових відомостей, основу яких склали нарративні джерела, отримані у ході експедицій як у самій Куренівці, так і за її межами, зокрема у слободі Пилипонівці-Бершадській та с. Шурі-Копіївській (Вінниччина). Час дозволяв зібрати потрібний для автора матеріал, оскільки жили ще багато людей, які особисто бували в монастирях і пам'ятали обставини їх повсякденного життя. У той час удалося опитати десятки насамперед жителів с. Куренівка.

Динамічна експедиційна робота була розгорнута відразу після вступу до аспірантури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. У наступні роки автор тільки розширив географічний ареал своїх досліджень, провів зустрічі з сотнями старообрядців – свідками тоді ще багато у чому не зафіксованої історії.

За період із 1994 по 2017 рр. було проведено понад 100 експедицій у 9 областях України, 10 містах державного й обласного підпорядкування, 33 районах і понад 80 населених пунктах, у Чорнобильській зоні відчуження, а також у Росії, Білорусії та Молдові. «У полі» (без урахування досліджень 1994–1997 рр.) проведено понад

* Тут і далі нормативне написання слів «старообрядництво», «старообрядницький» та похідних подається в редакції автора (*прим. ред.*).

300 днів. Найбільш інтенсивними періодами експедиційної діяльності виявилися: 1999 р. – 22, 2003 р. – 36, 2004 р. – 34, 2008 р. – 27 і 2011 р. – 22 робочих дні.

Проведено ряд міжнародних заходів. У 2016 р. спільно з почесним професором Університету Тенрі Г.Сакамото здійснено українсько-японську експедицію у Вінницьку, Хмельницьку та Чернівецьку області, під час якої відвідано 13 місць компактного проживання старообрядців, метою якої було вивчення історії та сучасного стану громад.

У 2017 р. організовано п'ять експедицій, об'єктом вивчення яких стали російські старообрядці Київської області й Чорнобильської зони відчуження. У заходах узяли участь японські колеги з Університету Гоккайдо – професор С.Такагасі й докторант Ц.Цукада. У ході польових досліджень здійснено огляд колишніх місць проживання росіян у зоні відчуження, зокрема у старообрядській слободі в м. Чорнобиль, селах Замошшя, Бички, Замошенському Казанському жіночому та Чорнобильському Пустинно-Миколаївському чоловічому монастирях, а також у м. Прип'ять. Записувалися спогади старообрядців, що були очевидцями трагедії, історії про їх переселення на нові місця в Бородянській, Іванківській р-ни Київської обл.

Історико-археографічні та етнографічні експедиції, проведені музеєм, можна розділити на три види: 1) комплексні; 2) індивідуальні; 3) спеціальні. Перші характеризуються достатньою тривалістю у часі, значним охопленням території, широтою поставлених завдань, виконання яких в окремих випадках супроводжувалося синхронною роботою в місцевих архівах із додатковим залученням учасників. Головним завданням проведення комплексних експедицій було визначення ступеня загальної збереженості традиційної культури російських старообрядців, ареалу їх розселення, конфесійної структури, вивчення життєздатності громад, встановлення контактів із місцевими лідерами старообрядських згод. Індивідуальні експедиції як правило виконувалися самостійно. Вони були не настільки тривалими у часі, а кількість населених пунктів у межах кожної такої експедиції охоплювала від одного до трьох поселень. Ставилися конкретні завдання, які слід було виконати при здійсненні того чи іншого виїзду. Особливою результативністю вирізнялися спеціальні експедиції. Їх тривалість не перевищувала одного – двох днів, упродовж яких потрібно було організувати транспорт і доставити експонати до місця дислокації. Водночас ставилися завдання звірки та доповнення вже отриманого матеріалу, зокрема уточнення текстів російських або українських народних пісень після їх розшифрування, біографій священиків та уставників, історії формування й діяльності громад і т. д. Таким чином здійснено 16 комплексних, 47 індивідуальних і 36 спеціальних експедицій.

Мета експедиційної роботи полягала в отриманні найбільш повної інформації про історію, культуру та побут російських старообрядців в Україні на сучасному етапі їх розвитку, виявлення і збір документальної й наративної спадщини, здійснювалися археографічна обробка рукописів і стародруків, збирання етнографічного й фольклорного матеріалу російського та місцевого населення.

Окремо слід зупинитися на методиці проведення експедицій, яка була застосована в 1998–2003 рр. при комплексному обстеженні старообрядських поселень Поділля. Використовувалися традиційні методи, що застосовувалися при проведенні польових експедицій, зокрема методи спостереження, описів явищ традиційної культури, опитування, анкетування та роботи з запитальниками, фіксації матеріалу за допомогою фотоапарата й диктофона. Найбільш поширеним було інтерв'ю. Отримана у ході польових історико-археографічних та етнографічних експедицій

інформація після завершення виїздів належним чином документувалася. Особливе місце серед польової роботи зайняло збирання предметів матеріальної культури, що дозволило музею сформувати ряд тематичних колекцій. Кожен отриманий предмет обліковувався у журналі реєстрації експонатів, де вказувалися шифр та реєстраційний номер, дата отримання, найменування експоната, його коротка характеристика (час виготовлення, матеріал, авторство, історія побутування, художня й культурна цінність), коротка біографічна довідка про людину, що передала експонат, умови його придбання тощо.

Істотну допомогу у зборі історичного та етнографічного матеріалу надали жителі старообрядських поселень. Один і той самий оповідач міг розповідати про житло й водночас змістовно розкрити фольклорні сюжети та мотиви, говорити на інші теми. У поле зору потрапили населені пункти, де добре збереглися будівлі старовірів кінця XIX – початку XX ст. При опису архітектурних споруд суттєву допомогу надали Л.К.Рудакова (с. Борсків), Т.І.Суржикова (слобода Пилипонівка-Бершадська), М.Є.Кулаков (с. Майдан-Олександрівський), Ф.Є.Богданов (хутір Богомолівка) та ін. У дослідженні фольклору та весільного обряду безцінними виявилися відомості Т.І.Суржикової, в опису традиційних занять – М.Є.Кулакова.

Значна увага приділялася аудіозаписам українського й російського фольклору. Нині усна народна творчість представлена весільними (найбільш збереженими), а також ліричними, соціально-побутовими піснями, баладами, колядками, щедрівками. За весь період дослідницьких робіт «у полі» було записано понад 230 народних пісень росіян та українців, обряди народження дитини, весілля й підготовки до нього, поховання небіжчиків.

Обстеження місць компактного проживання старовірів в Україні засвідчило низьку присутність документальних джерел в їхньому середовищі. Стародавні книги досить популярні у старообрядців та активно використовуються ними при здійсненні богослужінь у храмах і вдома. У різних українських регіонах старовіри володіють цінними пам'ятками XVI–XVIII ст., дуже часто більш значними, ніж наявні стародруки у фондах багатьох обласних бібліотек. Спостереження підтвердилися під час проведення школи-семінару у Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. К.А.Тимірязєва в рамках II Міжнародної науково-практичної конференції «Доля старообрядства у XX – на початку XXI ст.: історія і сучасність». До Вінниці прибули підвищувати свою кваліфікацію працівники бібліотек, музеїв та архівів України, що працюють із книжковими пам'ятками кириличного шрифту XVI–XVII ст. Слухачам семінару допомогли парафіяни Покровської громади м. Бершадь, які для використання в науковій роботі люб'язно надали дослідникам книги XVII ст.

Загалом на території України в експедиціях отримано понад 130 стародруків і рукописів XVI–XX ст. Колекцію попередньо оглянули професорка МДУ ім. М.В.Ломоносова І.В.Поздєєва та провідний науковий співробітник Бібліотеки РАН М.Ю.Бубнов. До зібрання рукописів увійшли сімейні поминальні книжки – синодики або поминання, молитовники, келійні правила, наслідування Божественній літургії, каноники, панахидники, монастирські чиновники, недільні тропарі, молитви на вихід душі, чини прийому від ересі, тріоді пісні, місяцеслови, життя святих, співочі книги на крюкових нотах, у тому числі октаї, обідниці і празники, старообрядські збірники різного змісту, документи про вилучення землі, виписи з кріпостей

нотаріальних архівів, геометричні плани садибних земель. Є рахунки на придбання книг у московському видавництві «Знаменное пение», духовні заповіді, договори парафіян з органами радянської влади на використання храмів, документи про реабілітацію репресованих старовірів, привітання архієреїв зі святами, запрошення активу на церковні собори. Фонд поповнили апокрифічні твори «Повість про царя та царицю, вельми душі корисна», «Сон Богородиці», апокрифічні зошити про кінець світу і прихід антихриста, рукописне письмо «Єгда идеши в путь».

Серед найбільш цікавих рукописів – примірник 1722 р. під назвою «Послання в слободу Зибку, писане скарбником старцем Павлом», отримане в п. Добрянка Чернігівської обл., багато орнаментовані «Празники на крюках» другої половини XVIII ст., синодик куренівських старообрядських монастирів другої половини XIX ст. У рукописній колекції зберігається фрагмент гектографічного видання «Шувоївська бесіда та матеріали для історії розбрату іменованих неокружників», яку в 1903 р. склав і видав М.Бриліантов.

Колекцію стародруків становлять примірники, отримані у ході польових досліджень і придбані музеєм у процесі комплектування фондів. До її складу увійшли Біблія, різні молитовники, псалтирі, часовники, каноники, служебники, шестодневи, тріоді пісні, загальні, цвітні, мінеї за січень і загальні, співочі октаї, октоїхи та празники на крюках, страсті Христові, правила керівництва для ченців, синодики, символи сповідання, прологи на зиму, весну й літо, повчання та життя святих, святці, статут, чин вінчання, книга про віру, Євангеліє апракос, кормча, апостол, канони окремим святим та ін.

Дуже цікавою є добірка стародруків, виданих у середині XVII ст.: «Кормча» Московського друкарського двору 1652 р., «Тріодь пісна» 1640-х рр., «Тріодь пісна» 1650 р., «Тріодь цвітна» середини XVII ст., «Псалтир» середини XVII ст., «Октай» 1641 р., частини книг каноника та служебника XVII ст. Найбільш давнім примірником бібліотеки є «Тріодь Пісна» кінця XVI ст. з с. Краснянка Вінницької обл. Одна з найцінніших книг зібрання – «Тріодь загальна», отримана у с. Круги на Вінниччині від Н.Ф.Шелестова. Примірник містить автограф великого московського землевласника, державного діяча часів царя Олексія Михайловича, співголови Боярської думи 1657–1658 рр. боярина і князя Б.О.Репніна (помер 1670 р.). Бібліотека музею має також раритетне (за визначенням М.Ю.Бубнова) видання «Часовника», надрукованого в Москві 1634 р., до якого приплетено додаткові тропарі видання XVIII ст. (екземпляр не має початку й кінця). Цю книгу було отримано 2007 р. у с. Борсків Вінницької обл.

На Житомирщині у старообрядців богослужбові книги представлено дуже слабо. Але дещо нам удалося побачити й там. Зокрема у с. Теньківці зафіксовано «Часослов», «Псалтир» і «Великодня служба» (всі книги видано в Москві на початку XX ст.).

Пріоритетне місце в експедиційній роботі займає комплектування фондів Музею історії та культури старообрядства України. У результаті досліджень 1998–2017 рр. істотно поповнено його фонди, зокрема 49 одиницями переважно жіночого одягу. У зібрання включено шуби, кожушки, бикешки, польки, ватники, халати, холодайки, сарафани, спідниці, натільні сорочки, чоловічі косоворотки, хустки, пояси, чепчики, кички, нагрудні прикраси, окремі екземпляри священницької одягу (стихар, скуфія).

У фонді налічується 52 одиниці знарядь праці – лопати, серпи, прядки, веретена, гребені, «лапи» для виготовлення взуття, шила тощо. Важливим придбанням музею стала скриня тесляра кінця XIX ст., придбана у с. Борсків у мешканки Вінниці Т.С.Мартинової.

У колекції представлено предмети побуту старовірів. Це вироби з домотканого полотна, які дуже яскраво характеризують національні особливості російської культури, зокрема скатертини, настільники, рушники, рядна, налавники, а також посуд, ложки, макогони, друшляки, ночви, дитячі колиски, віконні карнизи, праски, підставки та рамки під фотографії й календарі, полиці під різні предмети. Важливий розділ фонду становлять меблі: шафи, буфети, великі та малі лави, скрині, стільці, тумби з дзеркалами, храмові запрестольні крісла і стільці, домашні іконостаси, а також предмети церковного начиння, у тому числі іконні рами, свічники й т. д.

У ході експедиційної діяльності з одночасною широкомасштабною архівною роботою було отримано ексклюзивний і найбільш повний (із зазначеної проблематики) матеріал, що стосується різних сторін життя старообрядських громад в Україні, починаючи від повсякдення й історії та закінчуючи питаннями культури та богослов'я. Установлено рівень збереженості й життєздатності традиційної культури, її адаптаційні можливості у сучасних умовах. Налагоджено контакти з сотнями російських старообрядців і десятками представників українського етносу Південно-Східного Поділля, одержано відомості про становище Київської єпархії Російської православної старообрядської церкви, громад поморської та федосеевської згод, як у радянський період, так і в наш час.

У результаті історико-археографічних, етнографічних експедицій Музею історії та культури старообрядства України впродовж 1998–2017 рр.:

1. Визначено час та якісні зміни, що відбулися у житті старообрядських громад у радянський період. Для старовірів цим часом виявилися 1950–1960-ті рр., коли пішло покоління людей, світогляд і цінності яких сформувалися ще у царській Росії; кожне наступне покоління старообрядців ставало носієм радянського способу життя. Для старовірів 1960-ті рр. стали тим рубежем, коли вони почали відмовлятися від власної системи цінностей і характерних традиційних норм поведінки в повсякденному житті та побуті, замінюючи їх новими і, як тоді здавалося, більш прогресивними формами соціальної поведінки.

2. Проведено підрахунок кількості старообрядців, що проживають в Україні, визначено їх чисельність на рівні 65 тис. осіб, що в понад 3 рази менше порівняно з дореволюційним періодом.

3. Розкрито конфесійну структуру старообрядської спільноти, як по окремих регіонах, так і по країні у цілому; зафіксовано перехід старообрядців із більш радикальних до менш радикальних згод.

4. Вивчено діяльність Київської та всієї України єпархії Російської православної старообрядської церкви, встановлено спадкоємність її єпископату.

5. Виявлено знову сформовані духовні центри безпопівців, зокрема всеукраїнський центр старовірів поморської згоди у Житомирі, духовні центри поморців місцевого значення в м. Літин Вінницької обл. й м. Коростень Житомирської обл.; встановлено відсутність координаційного органу у зникаючій федосеевській згоді.

6. Записано понад 230 російських та українських народних пісень, частівок, балад, колядок, похоронних голосінь у російському середовищі 9 областей України й серед українців Південно-Східного Поділля; констатовано слабку збереженість фольклору у старообрядських селищах, що в безпопівців пов'язано також із заборонами на розваги.

7. Зібрано близько 200 справжніх фотографій, які відображають життя старообрядського духівництва, купецтва, міщанства кінця XIX–XX ст., українського населення с. Куренівка Вінницької обл.

8. Зроблено понад 4,2 тис. цифрових фотознімків і більше 800 фотографій на паперовій основі та пластику, які відобразили документи, храми, житло, одяг старорів, видатних діячів старообрядського руху.

9. Зафіксовано і придбано кілька сотень стародруків, рукописів, сотні одиниць знарядь праці, меблів, одягу росіян та українців.

10. Зібрано й задокументовано багатий ексклюзивний матеріал про останні роки життєдіяльності Куренівських старообрядських монастирів.

Отриманий під час експедицій матеріал уводиться в науковий обіг, публікується у збірниках «Старообрядська культура та сучасний світ» (вийшло 8 випусків), «Джерела з історії Куренівських старообрядських монастирів» (3 томи), монографіях «Старообрядство м. Києва і Київської губернії», «Історія села Куренівка», «Поділля: Традиційна культура і повсякденне життя російських старообрядців у XX – початку XXI ст.». У 2018 р. остання книга визнана найкращою працею Національної академії наук України в номінації науково-популярних видань. У 2011 і 2017 рр. у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї проведено виставки «Культура і побут старообрядців України (з фондів Музею історії та культури старообрядства України)», «Традиційна культура і повсякденне життя російських старообрядців Поділля», які інформували широку українську громадськість про останні досягнення польових історико-археографічних і етнографічних досліджень.